

نسبت‌های ممکن بین دو شیء در خارج و قضایای شرطی حاکی از آنها*

□ داوود حیدری^۱

چکیده

تحلیل قضایای شرطیه از جمله مهم‌ترین مباحث منطقی است. به نظر می‌رسد که تحلیل زبان‌شناسانه قضایا بدون توجه به واقعیاتی که قضایا از آنها حکایت می‌کنند، تحلیل تمامی نیست. با تکیه بر شناخت واقعیات جهان هستی و دسته‌بندی آنها، راه برای درک قضایای حاکی از آنها هموار می‌شود. خواجه نصیرالدین طوسی در اساس الاقتباس با ترسیم نموداری، انحاء اتصال را احصاء نموده و نشان داده است که هر یک از محصورات چهارگانه قضایای شرطی اعم از لزومی، اتفاقی و استصحابی، برای بیان چه نوع اتصالی به کار می‌رود و نیز از این نمودار، موارد کاربرد شرطی متصله سالبه دانسته می‌شود. به نظر می‌رسد تصویر ارائه‌شده از این نمودار در نسخ موجود، دارای برخی اشکالات است که در این مقاله ضمن توضیح انواع اتصال بین دو امر و چگونگی حکایت از آنها به وسیله قضایای شرطی، تصویر درستی از نمودار ارائه شده است.

واژگان کلیدی: مصاحبت، استصحابی، لزومی، اتفاقی، لزوم سلب، سلب لزوم.

مقدمه

هرچند زبان کارکردهای متنوعی دارد، اما اصلی‌ترین آن انتقال اطلاعات است. از این رو ویژگی برجسته قضایا به عنوان اساسی‌ترین واحد زبانی حکایتگری آنهاست. هر قضیه از نسبی در عالم بیرون از ذهن حکایت می‌کند و صرفاً ساخته و پرداخته ذهن نیست. به همین جهت قضایا متصف به صدق و کذب می‌شوند. چنانچه نسبت گزارش شده در قضیه با نسبت خارجی مطابق باشد، قضیه صادق است و اگر مطابق نباشد، کاذب می‌باشد. نسبی که قضایای حمله از آنها حکایت می‌کنند، نسبت اتحاد و این‌همانی است. نسبی که قضایای شرطی متصله از آنها حکایت می‌کنند، نسبت همراهی، موافقت و مصاحبت بین دو شیء است و نسبی که قضایای شرطی منفصله از آنها حکایت می‌کنند، نسبت انفصال و مابینت بین دو شیء است.

به نظر می‌رسد نقطه آغاز برای تحلیل قضایا، عالم واقع است؛ یعنی ابتدا لازم است با تأملات هستی‌شناسانه، به درک درستی از آنچه که قضایا از آن سخن می‌گویند، دست یابیم. شکی نیست که ذهن و زبان بشری در نگاه او به جهان هستی تأثیر دارد، اما راه برای درک صادقانه حقایق و واقعیت‌ها بسته نیست و انسان قادر است در حد مقدورات خویش و با غلبه بر کژتابی‌های ذهن و زبان، جان و کلام خود را آینه عالم سازد و تصویری واقع‌گرایانه از پیرامون خود ارائه نماید.

از آنجا که قضایا، خواه معقول باشند و خواه ملفوظ، از نسبت‌ها گزارش می‌دهند، برای شناخت بهتر و تحلیل دقیق‌تر قضایا و احکام هر یک، بررسی نسبت‌هایی که در عالم واقع تحقق دارند و قضایا از آنها حکایت می‌کنند، ضروری است. در این مقاله در صدد هستیم با توضیح یکی از نسبت‌های عالم واقع یعنی نسبت مصاحبت و معرفی انواع و ویژگی‌ها، شناخت بهتری از چگونگی حکایت قضایای شرطی متصله از آن نسبت‌ها و مفاد قضایای شرطی و اقسام آن به دست آوریم.

مصاحبت بین دو شیء

انسان در مواجهه با جهان خارج علاوه بر ادراک اصل واقعیت، کثرت واقعیت را نیز ادراک می‌کند؛ کثرتی که از واحدها شکل گرفته است. بنابراین با شناخت پدیده‌ها و حوادث جهان هستی، وجود دو صفت عمومی به نام وحدت و کثرت در خارج نیز ادراک می‌شود. از این رو می‌توان چنین تقسیمی را ارائه کرد که واقعیت‌ها، یا با یکدیگر وحدت دارند و یا غیر هم‌اند. به تعبیر ارسطو:

«هر چیزی در پیوند با هر چیزی، یا همان یا دیگری است» (ارسطو، ۱۳۷۷: ۳۲۰).

یکی از عوارض وحدت، هوهویت (این‌همانی) است و نیز یکی از عوارض کثرت، غیریت است. از جمله نسبت‌های بین دو امر غیر هم، نسبت سازگاری و ناسازگاری است. از این رو در بین نسبت‌های واقع بین امور، سه نسبت از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردارند:

۱- **نسبت هوهویت:** هوهویت از عوارض وحدت به شمار می‌آید و به معنای این‌همانی و اتحاد است. در نسبت اتحاد، چیزی بر چیز دیگری حمل می‌شود و شیئی به شیء دیگری نسبت داده می‌شود.

۲- **نسبت تبعیت و اتصال:** نسبت تبعیت و مصاحبت بین دو حادثه بدین معناست که هر گاه حادثه اول واقع شود، در پی آن حادثه دوم نیز واقع خواهد شد؛ بنابراین حادثه دوم تابع حادثه اول می‌باشد، مانند نسبت بین باریدن باران و خیس شدن زمین، یا نسبت بین شروع کلاس و دیر آمدن برخی شاگردان. مطالعات فرسبی

فارابی این نسبت را گونه‌ای از تلازم دانسته است:

«والتلازمان... هما اللذان إذا وجد الأول منهما، وجد الثاني» (فارابی، ۱۴۰۸: ۷۸/۱).

۳- **نسبت مابینت و انفصال:** نسبت انفصال و تنافی بین دو حادثه بدین معناست که آن دو حادثه ناسازگارند؛ به گونه‌ای که هر دو حادثه با هم محقق نمی‌شوند (هر گاه یکی واقع شود، دیگری واقع نخواهد شد)، مانند نسبت سفید بودن چیزی با سیاه بودن آن چیز؛ و یا هر دو حادثه با هم نفی نمی‌شوند (هر گاه یکی واقع نشود، دیگری واقع خواهد شد)، مانند نسبت بین علت بودن موجودی با معلول بودن آن.

اهمیت این سه نسبت از آن روست که برای بیان هر کدام، هیئت و صورت ویژه‌ای در زبان ساخته شده است. اما نسبت‌های دیگری وجود دارند که هیئت مخصوصی ندارند و از طریق ماده محتوا و قضیه اظهار می‌شوند؛ مثلاً در قضیه «الف بزرگ‌تر از ب است»، نسبت بزرگ‌تر بودن از طریق ماده نشان داده شده است.

مصاحبت لزومی و انفاقی و استصحابی

در فلسفه اسلامی هنگامی که دو شیء با یکدیگر مقایسه می‌شوند، نسبت بین آن‌ها از سه حالت خارج نیست؛ در حالت اول، وجود یکی مستدعی وجود دیگری است. در حالت دوم، وجود یکی مستدعی عدم دیگری است. و در حالت سوم، پیوند ضروری بین وجود و یا عدم آن دو شیء نیست، یعنی با وجود یکی از آن دو، وجود و یا عدم دیگری امکان دارد. فیلسوفان اسلامی از این سه حالت به ترتیب با نام‌های وجوب بالقیاس، امتناع بالقیاس و امکان بالقیاس یاد می‌کنند (نراقی، ۱۳۸۰: ۴۹۲/۲؛ میرداماد، ۱۳۹۱: ۲۳۱-۲۲۷؛ صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱۲۷/۱ و ۱۵۸-۱۶۱؛ همو، بی‌تا: ۳۱؛ سبزواری، ۱۳۶۹: ۲۵۱/۲-۲۵۳).

در نگاه فیلسوفان اسلامی، نظام علی و معلولی در جهان هستی به گونه‌ای است که اجزاء آن تکویناً همدیگر را طلب می‌کنند. این طلب، استدعا و نسبت تکوینی خارجی که بین دو شیء در عالم واقع برقرار است و از آن به وجوب بالقیاس الی الغیر تعبیر می‌شود، بر محور اصل علیت بنا می‌شود؛ زیرا وجوب بالقیاس الی الغیر تنها در جایی است که بین آن دو امر رابطه واقعی برقرار باشد و ربط واقعی نیز تنها بر محور علیت شکل می‌گیرد (ابن سینا، ۱۴۰۴ج: ۴۱؛ همو، ۱۴۰۴الف: ۱۳۲-۱۳۳؛ نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۵: ۱۱۷/۲ و ۴۳/۳؛ میرداماد، ۱۳۶۷: ۲۸۳؛ همو، ۱۳۸۵-۱۳۸۱: ۷۷، ۱۴۱-۱۴۲ و ۱۷۹؛ صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۹۴/۱ و ۱۵۹-۱۵۸؛ همو، بی‌تا: ۳۱-۳۲؛ سبزواری، ۱۳۶۹: ۲۵۱/۲-۲۵۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۸۶/۲).

میرداماد با صراحت می‌گوید:

«والوجوب بالقیاس الی الغیر لا یكون للشیء إلا بالقیاس الی ما هو علّة أو معلول له، أو ما هو معه فی معلولیة علّة واحدة. وریثما لیست علاقة العلیة والمعلولیة لیس وجوب بالقیاس. فإذن کلّ منهما لا یأیی ذاته أن یتقرّر ویوجد ولیس یتقرّر ویوجد الآخر وإن

كان كلّ يجب بالنظر إلى ذاته أن يوجد ويمنع أن لا يوجد» (میرداماد، ۱۳۸۵-۱۳۸۱: ۱۲۲).

وجوب بالقياس الى الغير با توجه به برگشت آن به اصل علت، بر سه گونه خواهد بود:

- ۱- وجوب معلول نسبت به علت؛ وجود علت مستدعی وجود معلول است.
- ۲- وجوب علت نسبت به معلول؛ وجود معلول مستدعی وجود علت است.
- ۳- وجوب معلول نسبت به معلول دیگر همان علت؛ وجود معلول علت واحد مستدعی وجود معلول دیگر همان علت است.

استدعاء در مورد اول به معنای اقتضاء، علت و تأثیر است؛ از این رو نسبتی است از سوی علت به معلول، یعنی وجود علت ضرورتاً وجود معلول را اقتضاء می‌کند. استدعاء در مورد دوم به معنای احتیاج است، یعنی وجود معلول نیازمند وجود علت است و استدعاء در مورد سوم نه به معنای اقتضاء است و نه به معنای احتیاج و صرفاً از تلازم دو طرف به یکدیگر حکایت می‌کند. از این رو گفته شده است مراد از استدعاء در بحث وجوب بالغير، همان اقتضاء و علت است، اما در بحث وجوب بالقياس الى الغير اعم از اقتضاء و تقاضاست (همان: ۱۴۰-۱۴۴؛ همو، ۱۳۹۱: ۲۲۷-۲۳۱؛ صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱۲۷/۱ و ۱۵۸-۱۶۱؛ سبزواری، ۱۳۶۹: ۲۵۱/۲-۲۵۳؛ طباطبایی، ۱۴۰۴: ۴۸-۴۹).

بر پایه نسبت سه‌گانه وجوب، امتناع و امکان بالقياس الى الغير، منطق‌دان قضیه شرطی را شامل سه قسم لزومی، عنادی و اتفاقی می‌داند. به عبارت دیگر، کیفیت نسبت مقدم و تالی در قضایای شرطی در حقیقت نسبت‌های وجوب، امتناع و امکان بالقياس الى الغير را بیان می‌کند. علاقه لزومی بین تالی و مقدم، حکایت از رابطه وجوب بالقياس دارد و نسبت عنادی، حاکی از امتناع بالقياس است و قضیه‌ای که در آن نه علاقه لزومی وجود دارد و نه علاقه عنادی، بلکه نسبت بین مقدم و تالی اتفاقی است، بر امکان بالقياس دلالت دارد (میرداماد، ۱۳۸۵-۱۳۸۱: ۲۹۲-۲۹۳؛ صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۲۳۷/۱ و ۲۴۰-۲۴۱؛ طباطبایی، ۱۴۰۴: ۶۶-۶۷).

بنابراین از منظر منطق‌دانان، حکم به مصاحبت بین دو شیء، یا با توجه به علاقه ذاتی بین آن دو شیء است و یا بدون لحاظ علاقه ذاتی. مصاحبت با علاقه، مصاحبت

مصاحبت احتمالی اعم از مصاحبت استصحابی است و مصاحبت استصحابی اعم از مصاحبت اتفاقی و مصاحبت لزومی است.

مصاحبت ایجابی و سلبی

نسبت مصاحبت بین دو شیء از دو حال خارج نیست؛ یا شیء اول با شیء دوم بالفعل همراه و مصاحب است و یا شیء اول بالفعل با عدم شیء مصاحبت دارد. مصاحبت را در صورت نخست مصاحبت ایجابی، و در صورت دوم مصاحبت سلبی می‌نامیم.

شکی نیست که بین دو شیء در آن واحد، امکان ندارد هم مصاحبت ایجابی برقرار باشد و هم مصاحبت سلبی؛ یعنی شیء اول نمی‌تواند در آن واحد، هم با شیء دوم و هم با عدم شیء دوم مصاحبت داشته باشد و نیز شیء اول نمی‌تواند در آن واحد، نه با شیء دوم و نه با عدم شیء دوم مصاحبت نداشته باشد. به بیان دیگر، عدم مصاحبت با شیء به معنای مصاحبت با عدم شیء است. دلیل این مطلب آن است که در عالم واقع امر واحد نمی‌تواند مصاحب اجتماع نقیضین و یا ارتفاع نقیضین باشد (ابهری، ۱۳۹۶: ۱۹۵؛ همو، ۱۳۹۵: ۱۳۸-۱۳۹؛ نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۰: ۱۷۰ و ۲۱۳؛ همو، ۱۳۸۰: ۱۴۹؛ علامه حلی، ۱۳۶۲: ۴۸). خواجه در این باره می‌گوید:

«... فلائنه لما استلزم المقدم التالي، وجب أن لا يستلزم عدمه، لامتناع استلزام الشيء الواحد للنقيضين... فلائنه لما لم يستلزم المقدم التالي، وجب أن يستلزم نقيضه، وإلا لزم أن لا يستلزم الشيء الواحد شيئاً ولا نقيضه، وإئنه محال... نعم الشيء الواحد يجب أن يجمع أحد طرفي النقيض، وإلا لزم ارتفاع النقيضين في الخارج، وإئنه محال» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۸۳: ۵۱).

بنابراین اگر شیء اول را با «ق» و شیء دوم را با «ک» نشان دهیم، ترکیب‌های زیر صادق نخواهند بود.

- اگر «ق» آنگاه «ک» و «نه ک».

- اگر «ق» آنگاه چنین نیست که «ک» و چنین نیست «نه ک».

از سوی دیگر مصاحبت استصحابی، اعم از مصاحبت لزومی و مصاحبت اتفاقی

است؛ در نتیجه عدم مصاحبت لزومی و عدم مصاحبت اتفاقی، اعم از عدم مصاحبت است (فخرالدین رازی، ۱۳۸۱: ۲۲۷؛ ابن کمونه، ۱۴۰۲: ۱۷۵؛ میرداماد، ۱۳۸۵-۱۳۸۱: ۲۹۳). ممکن است بین دو شیء مصاحبت لزومی نباشد، اما اصل مصاحبت برقرار باشد و همچنین ممکن است بین دو واقع مصاحبت اتفاقی نباشد، اما اصل مصاحبت برقرار باشد. نکته دیگر آنکه هرچند مصاحبت ایجابی و مصاحبت سلبی با هم قابل جمع و قابل رفع نیستند، اما مصاحبت لزومی ایجابی و مصاحبت لزومی سلب با هم قابل جمع نیستند، ولی قابل رفع می‌باشند. پس نفی یکی معادل اثبات دیگری نیست. نیز مصاحبت اتفاقی ایجابی و مصاحبت اتفاقی سلب با هم قابل جمع نیستند، ولی قابل رفع می‌باشند. بنابراین نفی یکی معادل اثبات دیگری نیست. به طور کلی می‌توان گفت که بین مصاحبت ایجابی و مصاحبت سلبی، اگر لزومی و یا اتفاقی باشند، رابطه تضاد برقرار است (ابن سینا، ۱۴۰۴: ب: ۳۶۸/۲). اما بین اصل مصاحبت ایجابی و مصاحبت سلبی رابطه تناقض برقرار است.

به دو تعبیر زیر توجه کنید:

- لزوم سلب مصاحبت شیء دوم از شیء اول (لزوم سلب مصاحبت ایجابی)،
 - لزوم مصاحبت سلب شیء دوم با شیء اول (لزوم مصاحبت سلبی)،
- با تأمل در این دو تعبیر درمی‌یابیم که آن دو معادل‌اند؛ یعنی اگر سلب مصاحبت بین دو امر لزومی باشد، بدین معنا خواهد بود که اگر امر اول تحقق داشته باشد، ضرورتاً نباید امر دوم هم محقق باشد، یعنی بالضروره باید عدم امر دوم تحقق داشته باشد.

امکان مصاحبت امری با دو امر متناقض

در کتب علمی، مثال‌های فراوانی می‌یابیم که بین دو امر، هم اتصال الإيجاب برقرار است و هم اتصال السلب؛ یعنی امر اول، هم با امر دوم و هم با عدم آن مصاحبت برقرار کرده است و یا اینکه امر اول، نه با امر دوم و نه با عدم آن مصاحبت ندارد. به این مثال توجه کنید:

- اگر واجب‌الوجود نیازمند باشد، آنگاه واجب‌الوجود، واجب‌الوجود نخواهد بود.
- اگر عدد فردی بر دو قابل قسمت باشد، آنگاه آن عدد فرد، فرد نخواهد بود.

- اگر دو چیز، مثل «الف» و «ب»، هر یک علت دیگری باشد، مستلزم آن است که «الف» در مرتبه واحد، هم باشد تا «ب» را به وجود آورد و هم نباشد تا «ب» آن را به وجود آورد.

همچنین در بسیاری از استدلال‌ها چنین گفته می‌شود که فلان امر مستلزم اجتماع نقیضین است و یا فلان امر مستلزم ارتفاع نقیضین است و به طور کلی محور برهان خلف قضیه شرطیه‌ای است که نشان می‌دهد امری مستلزم اجتماع و یا ارتفاع نقیضین است و چنانچه مصاحبت چیزی با اجتماع و یا ارتفاع نقیضین انکار شود، برهان خلف از کار می‌افتد.

از نظر فیلسوفان مسلمان، این‌همانی و مصاحبت همانند هر حکم دیگری برگرفته از عالم واقع است و در بستر اصل واقعیت شکل می‌گیرد و اعتبار خود را از اصل واقعیت و اصل عدم تناقض دریافت می‌کند. با انکار اصل واقعیت و اصل عدم تناقض، همه احکام فرو می‌ریزد و دیگر نمی‌توان هیچ حکمی کرد. اگر کسی تناقض را بپذیرد، در هیچ موردی نمی‌تواند سخن معناداری را بیان کند و راهی جز قبول سفسطه نخواهد داشت. برای مثال شکی نیست که قضایای زیر صادق‌اند:

- مربع چهارضلعی است.

- مثلث چهارضلعی نیست.

اما ترکیب «مربع مثلث» صرفاً یک اتفاق زبانی است و نفس الامری ندارد. اگر کسی چیزی به نام «مربع مثلث» را واقعی بپندارد و بگوید: «مربع مثلث» چهارضلعی است و چهارضلعی نیست»، سخنی ناروا گفته است؛ زیرا چهارضلعی بودن مربع و سه‌ضلعی بودن مثلث، احکامی مربوط به عالم واقع‌اند. اگر کسی فرض محالی را بپذیرد، گویا اصل واقعیت و اصل عدم تناقض را که مبنای هر گونه حکمی است، مردود می‌داند. در این صورت بر چه پایه‌ای مجاز است که بگوید: «مربع مثلث» چه ویژگی دارد و چه ویژگی ندارد؟ در نسبت مصاحبت نیز این گونه است. به این دو قضیه توجه کنید:

- اگر شیئی انسان باشد، آن شیء لاانسان نیست.

- اگر شیئی لاانسان باشد، آن شیء انسان نیست.

حال اگر کسی مقدم‌ها را ترکیب کند و بپذیرد که شیء واحدی هم انسان و هم لایانسان باشد، در حقیقت پذیرفته است که دو امر متناقض می‌توانند با هم جمع شوند. با پذیرش امکان جمع نقیضین، دیگر نه می‌توان حکم به مصاحبت کرد و نه می‌توان حکم به عدم مصاحبت کرد. بنابراین در قضیه «اگر شیئی انسان و لایانسان باشد، نه انسان است و نه لایانسان»، از واقع حکایت نمی‌شود و بحسب نفس الامر پیوندی بین مقدم و تالی وجود ندارد و حقیقتاً مصاحبتی نیست. بنابراین به طور کلی می‌توان گفت که امر ممتنع و محال، هیچ حکم، اثر و پیامدی ندارد. خواجه در این باره صریحاً گفته است:

«ومما يجب أن يعلم أن المحال من حيث كونه محالاً، بل المعدوم من حيث كونه معدوماً، لا يمكن أن يحكم عليه بأنه يستلزم شيئاً، بل يمكن أن يحكم عليه بأنه لا يستلزم شيئاً» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۰: ۱۷۰).

البته کسی که امر محالی را می‌پذیرد، باید ملتزم به عواقب و لوازم سخن خود باشد. بر این اساس، ابن سینا از دو گونه لزوم یاد کرده است: لزوم به حسب نفس الامر (لزومی با مقدم غیر محال) و لزوم به حسب الزام (لزومی با مقدم محال) (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۲۳۷/۲-۲۴۰، ۲۶۶ و ۲۶۹) و خواجه نصیر نیز قسم اول را لزومی حقیقی و قسم دوم را لزومی لفظی نامیده است (نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۵: ۲۷۳/۱؛ همو، ۱۳۸۰: ۱۱۷).

در لزوم حقیقی، مقدم به معنای حقیقی و در واقع و نفس الامر مستلزم تالی است. اما در لزوم لفظی و لزوم به حسب الزام، مقدم به معنای حقیقی و در نفس الامر مستلزم تالی نیست، بلکه نحوه استعمال لفظ ایجاب می‌کند که در صورت پذیرفتن مقدم، تالی نیز پذیرفته شود؛ یعنی کسی که مقدم محال را پذیرفته باشد، ملزم به پذیرش تالی است، مانند: «اگر پنج زوج است، پس عدد است».

این قضیه در لفظ صادق، اما در معنا کاذب است؛ زیرا مشتمل بر وضع محالی است و بین مقدم و تالی ناسازگاری و منافات وجود دارد. به عبارت دیگر در واقع و نفس الامر اگر چیزی پنج باشد، لزوماً عدد است و نیز اگر چیزی زوج باشد، لزوماً عدد است، اما اگر چیزی پنج زوج باشد، به نحو حقیقی مستلزم آن نیست که عدد باشد؛ زیرا به معنای آن است که پنج زوج یکی از اعداد باشد و حال آنکه چنین عددی

نداریم، بلکه تنها می‌توان کسی را که زوج بودن پنج را پذیرفته، ملزم به پذیرش عدد بودن آن کرد (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۲/۲۳۹-۲۴۰؛ قطب‌الدین رازی، ۱۳۹۳: ۲/۴۳۶-۴۴۲).

مصاحبت از حیث شمول زمانی

از آنچه تا کنون بیان شد، می‌توان نمودار زیر را برای نمایش روابط بین اقسام مصاحبت ترسیم کرد:

منطقه «۱» و «۲» مصاحبت ایجابی، و منطقه «۳» و «۴» مصاحبت سلبی را نشان می‌دهند و نیز منطقه «۱» و «۴» مصاحبت لزومی، و منطقه «۲» و «۳» مصاحبت اتفاقی را نشان می‌دهند. مصاحبت اعم از استصحابی، لزومی و یا اتفاقی، از حیث زمانی سه گونه است:

اول: در تمام اوقات بین شیء اول با شیء دوم مصاحبت برقرار باشد (همواره مصاحبت ایجابی).

دوم: در تمام اوقات بین شیء اول با سلب شیء دوم مصاحبت برقرار باشد (همواره مصاحبت سلبی).

سوم: در برخی اوقات بین شیء اول با شیء دوم مصاحبت برقرار باشد و در برخی اوقات بین شیء اول با سلب شیء دوم مصاحبت برقرار باشد (گاهی مصاحبت ایجابی و گاهی مصاحبت سلبی).

حال با ادغام سه تقسیم‌بندی زیر برای مصاحبت:

- ۱- اقسام مصاحبت از حیث زمانی (همیشه و گاهی)،
- ۲- اقسام مصاحبت از حیث وجود علاقه (لزومی و اتفاقی)،
- ۳- اقسام مصاحبت از حیث ایجاب و سلب (ایجابی و سلبی)،

به ده حالت دست می‌یابیم که هر کدام گونه خاصی از مصاحبت بین دو شیء را بیان می‌کنند. این ده حالت در جدول زیر نشان داده شده‌اند:

منطقه	نوع مصاحبت	ردیف	زمان موافقت
۱	همیشه لزومی ایجابی	۱	موافقت در همه اوقات
۲	همیشه اتفاقی ایجابی	۲	
۲و۱	گاهی لزومی ایجابی و گاهی اتفاقی ایجابی	۳	
۳و۱	گاهی لزومی ایجابی و گاه اتفاقی سلبی	۴	موافقت در بعض اوقات و عدم موافقت در بعض اوقات
۴و۱	گاه لزومی ایجابی و گاه لزومی سلبی	۵	
۳و۲	گاهی اتفاقی ایجابی و گاهی اتفاقی سلبی	۶	
۴و۲	گاهی اتفاقی ایجابی و گاهی لزومی سلبی	۷	عدم موافقت در همه اوقات
۴و۳	گاهی اتفاقی سلبی و گاهی لزومی سلبی	۸	
۳	همیشه اتفاقی سلبی	۹	
۴	همیشه لزومی سلبی	۱۰	

حال باید دید که هر یک از انواع قضایای شرطی متصله، از کدام یک از حالات مصاحبت بین دو شیء در عالم واقع حکایت می‌کند. به تعبیر دیگر برای بیان هر یک از این حالات مصاحبت بین دو شیء، از چه قضیه متصله‌ای می‌توان استفاده کرد.

اقسام قضایای شرطی

نسبت در قضایای شرطی صرفاً موافقت، اتصال، مصاحبت و همراهی مقدم و تالی را بیان می‌کند؛ یعنی اگر مقدم تحقق داشته باشد، تالی نیز تحقق خواهد داشت. حال اگر سبب مصاحبت، علاقه ذاتی بین مقدم و تالی باشد، قضیه حاکی از آن، شرطی متصله لزومی است و در غیر این صورت، شرطی متصله اتفاقی است (ابن سینا، ۱۴۰۴: ب: ۲۳۳/۲-۲۳۷، ۲۶۵ و ۲۷۱؛ بهمنیار بن مرزبان، ۱۳۴۹: ۴۴؛ فخرالدین رازی، ۱۳۸۱: ۲۰۷؛ خونجی، ۱۳۸۹: ۱۹۸؛ نصیرالدین طوسی، ۱۳۸۰: ۱۱۱؛ قطب‌الدین رازی، ۱۳۹۳: ۴۲۸/۲-۴۳۰). فارابی متصله را به دو قسم بالطبع و ضروری، و بالاتفاق و الوضع و الاصطلاح تقسیم کرده (فارابی، ۱۴۰۸: ۷۹-۷۸/۱ و ۴۵۰-۴۵۱) و ساوی نیز متصله را به حقیقی و غیر حقیقی تقسیم نموده است (ساوی، ۱۳۸۳: ۲۷۷). شرطی متصله مقسم که در آن صرفاً به مطلق اتصال و

مصاحبت حکم می‌شود، صرف نظر از اینکه لزومی باشد و یا اتفاقی، شرطی متصله مطلق یا استصحابی یا مصاحبت نامیده شده است (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۲/۲۳۴، ۲۳۷، ۲۵۰ و ۲۷۹؛ فخرالدین رازی، ۱۳۸۱: ۲۲۷؛ نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۵: ۱۱۷/۱؛ همو، ۱۳۸۳: ۲۵۶؛ شهرزوری، ۱۳۸۳: ۱۴۷/۱؛ جرجانی، ۱۳۸۴: ۲۲۷ و ۳۰۰؛ عبدالرحیم، ۱۴۲۱: ۳۰۴؛ لکهنوی، ۱۴۳۹: ۵۴۴).

قضایای متصله موجبه

در قضایای متصله موجبه، حکم به اتصال می‌شود. اتصال اگر بین مقدم و تالی باشد، مصاحبت ایجابی و اگر بین مقدم و عدم تالی باشد، مصاحبت سلبی خواهد بود. بنابراین قضایای متصله موجبه نیز دو گونه‌اند: متصله الإيجاب و متصله السلب. با توجه به تقسیم متصله به لزومیه و اتفاقیه، قضایای لزومیه موجبه نیز به لزومیه الإيجاب و لزومیه السلب و قضایای اتفاقیه موجبه هم به اتفاقیه الإيجاب و اتفاقیه السلب تقسیم می‌شوند (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۲۶۰؛ فخرالدین رازی، ۱۳۸۱: ۲۲۱؛ نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۵: ۱۲۲/۱؛ همو، ۱۳۶۷: ۹۶؛ قطب‌الدین شیرازی، ۱۳۶۵: ۳۸۹؛ قطب‌الدین رازی، ۱۳۸۴: ۳۰۷؛ میرداماد، ۱۳۸۵-۱۳۸۱: ۱۲۶).

مصاحبت مقدم و عدم تالی		مصاحبت مقدم و تالی	
متصله الإيجاب	اگر ق آنگاه ک	متصله السلب	اگر ق آنگاه نه ک
لزومیه الإيجاب	اگر ق آنگاه لزوماً ک	لزومیه السلب	اگر ق آنگاه لزوماً نه ک
اتفاقیه الإيجاب	اگر ق آنگاه اتفاقاً ک	اتفاقیه السلب	اگر ق آنگاه اتفاقاً نه ک

در آثار منطقی، به جایگاه صوری الفاظ دال بر لزوم و اتفاق توجهی نشده است. به نظر می‌رسد در قضایای موجبه، تغییر محل قرار گرفتن این الفاظ، تغییر معنایی ایجاد نمی‌کند. منطق دانان عموماً برای بیان اتفاقی یا لزومی بودن شرطی، مثال‌هایی مانند قضایای زیر آورده‌اند:

- لزومیة [اتفاقیة] إذا ق فك.
- إذا ق فك لزومیة [اتفاقیة].
- إذا ق فك لزومیة [اتفاقیة].
- إذا ق فیلزم أن یکون ك.

قضایای متصله سالبه

در قضایای شرطی موجب، به تحقق نسبت شرطی حکم می‌شود. در قضایای شرطی سالبه، همان امری سلب می‌شود که ایجاب بدان تعلق گرفته است. در شرطی متصله سالبه که اتصال و مصاحبت سلب می‌شود، اگر مصاحبت لزومی باشد، لزوم سلب می‌شود و اگر مصاحبت اتفاقی باشد، اتفاق سلب می‌شود (ابن سینا، ۱۴۰۴: ب؛ ۲۶۰-۲۵۸/۲؛ همو، ۱۳۸۱: ۷۳؛ همو، ۱۳۶۴: ۴۵؛ ساوی، ۱۳۸۳: ۱۷۰ و ۲۷۶؛ بغدادی، ۱۳۷۳: ۷۴؛ فخرالدین رازی، ۱۳۸۱: ۲۲۱ و ۲۲۶-۲۲۷؛ نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۵: ۱۱۷/۱؛ همو، ۱۳۸۰: ۱۰۴-۱۰۵؛ همو، ۱۳۷۰: ۱۸۲). ابن سینا از دو گروه یاد می‌کند که دیدگاه دیگری دارند. گروه اول کسانی‌اند که گمان کرده‌اند شرطی، ایجاب و سلب ندارد و شرطی متصله جای ایجاب و شرطی منفصله جای سلب قرار دارد و گروه دوم کسانی‌اند که سلب شرطی متصله را به سلب تالی می‌دانند (ابن سینا، ۱۴۰۴: ب؛ ۲۳۳/۲ و ۲۵۹-۲۵۸).

بر این نکته تأکید می‌شود که سلب اتصال، غیر از اتصال سلب است و سلب لزوم، غیر از لزوم سلب است و سلب اتفاق، غیر از اتفاق سلب است. اتصال سلب، لزوم سلب و اتفاق سلب در واقع قضایای موجب‌اند که در آن‌ها سلب تالی به نحو لزومی یا اتفاقی، مصاحب مقدم قرار داده شده است. ابن النفیس منطق دان قرن هفتم با بیانی روشن به تمایز سلب لزوم و لزوم سلب اشاره می‌کند:

«فإنَّها إِنَّمَا تكون سالبة إذا كان حکمها سلب لزوم التالی لا لزوم سلب التالی، فیکون معناها إذا كانت سالبة أَنه لیس إذا كان أ ب یلزمه ج د، أو کَلِّما كان أ ب فلیس یلزمه ج د، وأَمَّا إذا كان معناها أَنه إذا كان أ ب یلزمه سلب ج د، أی لزمه أن لا یکون ج د، فإنَّها موجبة وتشبه المعدولة من الحملیات» (ابن النفیس، ۲۰۰۹: ۸۴-۸۵).

برای مثال، قضیه «لیس البتة إذا ق فیلزم ک»، متصله سالبه (سالبة اللزوم) است و صرفاً مصاحبت لزومی بین تالی و مقدم را سلب می‌کند؛ اما قضیه «إذا ق فیلزم لیس [لا یکون] ک»، متصله موجب (لازمة السلب) است که در آن بین سلب تالی و مقدم، مصاحبت لزومی برقرار شده است. برای تمایز صوری بین قضایای لازمة السلب و سالبة اللزوم، و بین اتفاقیة السلب و سالبة الاتفاق می‌توان این گونه توافق کرد که در سلب اتصال (لزومی یا اتفاقی)، سلب پیش از ادات اتصال و در اتصال سلب، سلب پس از ادات اتصال واقع می‌شود.

سالبه الاستصحاب	ليس إذا ق فك
سالبه اللزوم	ليس إذا ق فيلزم ك
سالبه الاتفاق	ليس إذا ق فيتفق ك
استصحابية السلب	إذا ق فليس [لا يكون] ك
لازمة السلب	إذا ق فيلزم ليس [لا يكون] ك
اتفاقية السلب	إذا ق فيتفق ليس [لا يكون] ك

قضایای شرطی موجبہ حاکی از نسبت بین دو واقع

پس از بررسی حالات ممکن ده گانه بین دو شیء از حیث مصاحبت با یکدیگر در عالم واقع و اقسام قضایای شرطی، حال باید دید که چگونه و از کدام قضیه شرطی می توان برای بیان آن حالات ده گانه که بین دو شیء متصور است، استفاده کرد.

منطقه	قضیه موجبہ حاکی نوع مصاحبت	نوع مصاحبت		
		لزومی	همیشگی	مصاحبت و نه
۱	کَلِّمَا كَانَ ق فیلزم ك		ایجابی	مصاحبت و نه
۲	کَلِّمَا كَانَ ق فیتفق ك	اتفاقی		
۲و۱	کَلِّمَا كَانَ ق فك	استصحابی		
۱	قد يكون إذا كان ق فیلزم ك	لزومی	گاهی	مصاحبت و نه
۲	قد يكون إذا كان ق فیتفق ك	اتفاقی		
۲و۱	قد يكون إذا كان ق فك	استصحابی		
۳و۳	قد يكون إذا كان ق فلاك	استصحابی		
۳	قد يكون إذا كان ق فیتفق لاك	اتفاقی	سلبی	مصاحبت و نه
۴	قد يكون إذا كان ق فیلزم لاك	لزومی		
۳	کَلِّمَا كَانَ ق فلاك	استصحابی		
۳	کَلِّمَا كَانَ ق فیتفق لاك	اتفاقی		
۴	کَلِّمَا كَانَ ق فیلزم لاك	لزومی	همیشگی	

از آنجا که در شرطی متصله سالبه، همان حکمی سلب می شود که در موجبہ اثبات شده است، بنابراین شرطی متصله سالبه مواردی را شامل می شود که موجبہ شامل آن نیست. شرطی سالبه کلیه، حکایتگر مناطقی است که موجبہ جزئیہ در آن مناطق صادق نباشد و شرطی سالبه جزئیہ، حکایتگر مناطقی است که موجبہ کلیه در آن مناطق

صادق نباشد. جدول زیر مفاد و صورت قضایای شرطی استصحابی را نشان می‌دهد:

صورت قضیه	مفاد قضیه	
اذا كان ق ف ك	۱- مصاحبت ایجابی	موجبه
اذا كان ق ف لاک (اذا كان ق فلیس ك)	۲- مصاحبت سلبی	
لیس اذا كان ق ف ك	۳- مصاحبت ایجابی	سالبه
لیس اذا كان ق ف لاک (لیس اذا كان ق فلیس ك)	۴- مصاحبت سلبی	

- از نگاه منطق دانان مسلمان، چهار قضیه استصحابی فوق، روابط زیر را با هم دارند:
- ۱- قضیه موجبه دارای مصاحبت ایجابی با قضیه موجبه دارای مصاحبت سلبی قابل اجتماع و ارتفاع نیستند.
 - ۲- قضیه سالبه دارای مصاحبت ایجابی با قضیه سالبه دارای مصاحبت سلبی قابل اجتماع و ارتفاع نیستند.
 - ۳- قضیه موجبه دارای مصاحبت ایجابی و قضیه سالبه بیانگر مصاحبت سلبی متلازم‌اند.
 - ۴- قضیه موجبه دارای مصاحبت سلبی و قضیه سالبه بیانگر مصاحبت ایجابی متلازم‌اند (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۲/۳۶۶-۳۶۷؛ قطب‌الدین رازی، ۱۳۹۳: ۲/۵۰۳-۵۰۴).
- جدول زیر مفاد قضایای شرطی لزومی را نشان می‌دهد:

صورت قضیه	مفاد قضیه	
اذا كان ق فیلزم ك	۱- لزوم مصاحبت ایجابی	موجبه
اذا كان ق فیلزم لاک	۲- لزوم مصاحبت سلبی	
اذا كان ق فیلزم أن لا یكون ك	۳- لزوم سلب مصاحبت ایجابی	
اذا كان ق فیلزم أن لا یكون لاک	۴- لزوم سلب مصاحبت سلبی	
لیس اذا كان ق فیلزم ك اذا كان ق فلیس یلزم ك	۵- سلب لزوم مصاحبت ایجابی	سالبه
لیس اذا كان ق فیلزم لاک اذا كان ق فلیس یلزم لاک	۶- سلب لزوم مصاحبت سلبی	
لیس اذا كان ق فیلزم أن لا یكون ك اذا كان ق فلیس یلزم أن لا یكون ك	۷- سلب لزوم سلب مصاحبت ایجابی	
لیس اذا كان ق فیلزم أن لا یكون لاک اذا كان ق فلیس یلزم أن لا یكون لاک	۸- سلب لزوم سلب مصاحبت سلبی	

از نگاه منطقدانان مسلمان، قضایای لزومی روابط زیر را با هم دارند:

۱- سلب لزوم به یکی از دو شکل بیان می‌شود؛ یا ادات سلب مانند «لیس» ابتدای قضیه آورده می‌شود و یا آنکه ادات سلب قبل از الفاظ دال بر لزوم قرار می‌گیرد، مانند دو مثال زیر:

- لیس إذا كان ق فيلزم ك.

- إذا كان ق فليس يلزم ك.

۲- در قضیه لزومی که در آن به لفظ لزوم اشاره شده باشد، دو احتمال داده شده است:

یک- لزوم از اجزاء نسبت و هیئت قضیه است و نه تالی.

دو- لزوم از اجزاء تالی است و نه نسبت (ابن سینا، ۱۴۰۴ب: ۲۸۰). در این حالت با رفع تالی، لزوم که جزء تالی است نیز رفع می‌شود.

برای مثال به قضیه زیر توجه کنید:

- إذا كان ق فيلزم ك.

در این قضیه، اگر لزوم را از اجزاء هیئت قضیه بدانیم در صورت نقض تالی، قضیه این گونه خواهد بود:

- إذا كان ق فيلزم أن لا يكون ك.

اما اگر لزوم را به عنوان جزء تالی بگیریم، با نقض تالی، قضیه این گونه خواهد بود:

- إذا كان ق فليس يلزم أن يكون ك.

شکی نیست که عبارت «لیس يلزم أن يكون ك» عام‌تر از عبارت «يلزم لا يكون ك» می‌باشد.

بنا بر آنچه گفته شد، به بررسی رابطه پنج قضیه زیر اشاره می‌شود:

[۱] إذا كان ق فيلزم ك.

[۲] إذا كان ق فيلزم لا ك.

[۳] إذا كان ق فليس يلزم ك.

[۴] إذا كان ق فليس يلزم لا ك.

[۵] لیس إذا كان ق فليس يلزم ك.

الف) قضیه موجبه دارای مصاحبت ایجابی با قضیه موجبه دارای مصاحبت سلبی (یعنی قضیه [۱] و [۲]) قابل اجتماع نیستند، ولی قابل ارتفاع می‌باشند؛ زیرا مقدم واحد ممکن است نه ملزوم برای شیء و نه ملزوم برای نقیض آن شیء واقع شود. به عبارت دیگر ممکن است بین ق و ك و نیز بین ق و لاك رابطه اتفاقی برقرار باشد. حال اگر قضیه [۲] را سلب نماییم قضیه [۴] به دست می‌آید:

[۴] إذا كان ق فليس يلزم لاك.

با توجه به نموداری که قبلاً برای نمایش روابط بین اقسام مصاحبت ارائه شد، درمی‌یابیم که قضیه [۴] منطقه «۴» را نفی می‌کند. با نفی این منطقه، منطقه «۱»، «۲» و «۳» محتمل خواهد بود. بنابراین قضیه [۴] لازم اعم قضیه [۱] است.

ب) قضیه موجبه دارای مصاحبت ایجابی با قضیه سالبه دارای مصاحبت ایجابی (یعنی قضیه [۱] و [۳]) قابل اجتماع و ارتفاع نمی‌باشند؛ زیرا مقدم شرطی متصله ممکن نیست که بین لزوم تالی و عدم لزوم آن جمع کند و یا خالی از هر دو باشد. هرگاه اجتماع و ارتفاع دو قضیه محال باشد، هر یک از دو قضیه با نفی دیگری متلازم خواهد بود. بنابراین قضیه [۱] با قضیه [۵] که نفی قضیه [۳] است، متلازم است. قضیه [۵] منطقه «۲»، «۳» و «۴» را نفی می‌کند. با نفی این سه منطقه، منطقه «۱» اثبات می‌شود. به عبارت دیگر در قضیه [۵]، نفی نفی لزوم شده که برابر با اثبات لزوم است. از این رو قضیه [۵] لازم مساوی قضیه [۱] است (نصیرالدین طوسی، ۱۳۸۰: ۱۵۰؛ همو، ۱۳۸۳: ۵۱-۵۲).

آنچه را که درباره مفاد قضایای شرطی لزومی بیان شد، درباره مفاد قضایای شرطی اتفاقی نیز می‌توان جاری ساخت.

خواجه نصیرالدین طوسی در اساس الاقتباس جدولی را آورده است (۱۳۶۱: ۱۸۱)، که در نسخ مختلف از کتاب، به شکل‌های متفاوتی ترسیم شده است که فهم آن را با دشواری همراه می‌کند. خواجه در آن جدول به بیان حالات ده گانه‌ای که در بالا اشاره شد، پرداخته و در برابر هر یک نشان داده است که کدام یک از محصورات چهارگانه قضایای متصله اربعه اعم از لزومی، اتفاقی، استصحابی و احتمالی قرار می‌گیرد. با توجه به آنچه بیان شد، به نظر می‌رسد که تصویر زیر صحیح باشد:

آن‌هاست. برای درک مقصود آنان، صرف تحلیل‌های زبان‌شناسانه کفایت نمی‌کند.

۲- مصاحبت و اتصال از احکام عالم واقع است. بنابراین برای امر ممتنع هیچ حکمی درباره اتصال و یا عدم اتصال آن با امر دیگر جاری نمی‌شود، مگر به تبع امر موجود.

۳- در عالم واقع، هر امری در آن واحد، یا با شیء مصاحبت و همراهی دارد (مصاحبت ایجابی) و یا با نقیض آن شیء (مصاحبت سلب)؛ یعنی ممکن نیست که با هر دو مصاحبت داشته باشد و یا با هیچ یک مصاحبت نداشته باشد.

۴- مصاحبت اعم از سلبی و ایجابی، یا مبتنی بر علاقه علیت است و یا نه. پس بین دو شیء بالضرورة یکی از این حالات چهارگانه برقرار است:

الف) مصاحبت ایجابی لزومی (منطقه «۱»)،

ب) مصاحبت ایجابی اتفاقی (منطقه «۲»)،

ج) مصاحبت سلبی لزومی (منطقه «۳»)،

د) مصاحبت سلبی اتفاقی (منطقه «۴»).

۵- هر یک از قضایای شرطی متصله موجهه لزومی یا اتفاقی، به یکی منطقه‌های چهارگانه فوق اشاره دارد و نیز شرطی سالبه نیز یکی از این منطقه‌ها را نفی می‌کند. نفی هر منطقه‌ای به معنای احتمال سه منطقه دیگر است؛ برای مثال اگر مصاحبت لزومی ق و ک سلب شود به معنای آن است که:

- یا بین ق و ک مصاحبت اتفاقی است،

- و یا اصلاً بین ق و ک مصاحبتی نیست؛ بدین صورت که:

- یا بین ق و نه ک مصاحبت لزومی است،

- و یا بین ق و نه ک مصاحبت اتفاقی است.

کتاب‌شناسی

۱. ابن النفیس، علی بن ابی‌حزم، شرح الوریقات، تونس، دار الغرب الاسلامی، ۲۰۰۹ م.
۲. ابن سینا، حسین بن عبدالله، الاشارات والتنبيهات، تحقیق مجتبی زارعی، چاپ دوم، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۱ ش.
۳. همو، التعليقات، تحقیق ابراهیم بدوی، بیروت، مكتبة الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق. (الف)
۴. همو، الشفاء، تصدیق و مراجعة ابراهیم مدکور، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق. (ب)
۵. همو، النجاة، چاپ دوم، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۴ ش.
۶. همو، الهیات شفاء، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق. (ج)
۷. ابن کمونه، سعد بن منصور، الجدید فی الحکمه، بغداد، جامعه بغداد، ۱۴۰۲ ق.
۸. ابهری، اثیرالدین مفضل بن عمر، خلاصة الافکار و تقاوة الاسرار، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۶ ش.
۹. همو، منتهی الافکار فی ابانة الاسرار: منطق (تحریرهای یکم و دوم)، تحقیق مهدی عظیمی و هاشم قربانی، تهران، حکمت، ۱۳۹۵ ش.
۱۰. ارسطو، متافیزیک، ترجمه شرف‌الدین خراسانی، تهران، حکمت، ۱۳۷۷ ش.
۱۱. بغدادی (ابن ملکا)، ابوالبرکات هبه‌الله بن علی، المعتمیر فی الحکمه، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۷۳ ش.
۱۲. بهمنیار بن مرزبان، ابوالحسن، التحصیل، تصحیح و تعلیق مرتضی مطهری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ ش.
۱۳. جرجانی، میرسیدشرف علی بن محمد، حاشیه علی تحریر التواعد المنطقیه، مقدمه و تصحیح محسن بیدارفر، چاپ سوم، قم، بیدار، ۱۳۸۴ ش.
۱۴. خونجی، افضل‌الدین، کشف الاسرار عن غوامض الافکار، تقدیم و تحقیق خالد الرویهب، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین، ۱۳۸۹ ش.
۱۵. ساوی، زین‌الدین عمر بن سهلان، البصائر النصیریة، تحقیق حسن المرآغی (غفارپور)، تهران، مؤسسه الصادق للطباعة و النشر، ۱۳۸۳ ش.
۱۶. سبزواری، ملاهادی بن مهدی، شرح المنظومه، تصحیح و تعلیق حسن حسن‌زاده آملی، تهران، ناب، ۱۳۶۹ ش.
۱۷. شهرزوری، شمس‌الدین محمد بن محمود، رسائل الشجرة الالهية فی علوم الحقائق الریانیة، مقدمه و تصحیح و تحقیق نجفقلی حبیبی، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۳ ش.
۱۸. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، الحاشیه علی الهیات الشفاء، قم، بیدار، بی‌تا.
۱۹. همو، الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، حاشیه علامه طباطبائی، چاپ سوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۱ م.
۲۰. طباطبائی، سیدمحمدحسین، نه‌ایة الحکمه، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۲۱. عبدالرحیم، حواشی الحاشیه در الحاشیه علی تهذیب المنطق، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۲۱ ق.
۲۲. علامه حلی، جمال‌الدین حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، الجوهر النضید، تصحیح محسن بیدارفر، قم، بیدار، ۱۳۶۲ ش.
۲۳. فارابی، ابونصر محمد بن محمد بن طرخان، المنطقیات للفارابی، مقدمه و تحقیق محمدتقی دانش‌پژوه، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۸ ق.

۲۴. فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، *منطق الماخص*، تقدیم و تحقیق و تعلیق احد فرامرزی قراملکی و آدینه اصغری نژاد، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۱ ش.
۲۵. قطب‌الدین رازی، محمد بن محمد، *تحریر القواعد المنطقية فی شرح الرسالة الشمسية*، مقدمه و تصحیح محسن بیدارفر، چاپ سوم، قم، بیدار، ۱۳۸۴ ش.
۲۶. همو، *لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار*، تصحیح و تعلیق ابوالقاسم رحمانی، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۳ ش.
۲۷. قطب‌الدین شیرازی، محمود بن مسعود، *دره التاج لغزۃ الدباج*، تصحیح سیدمحمد مشکوة، تهران، حکمت، ۱۳۶۵ ش.
۲۸. اللکهنوی المدراسی الامام، عبدالعلی بن نظام‌الدین، *شرح بحر العلوم علی سلم العلوم فی علم المنطق*، دراسة و تحقیق عبدالنصیر احمد الشافعی الملياری، دار الضیاء للنشر و التوزیع، ۱۴۳۹ ق.
۲۹. میرداماد، میرمحمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی، *الافق المبین*، تحقیق حامد ناجی اصفهانی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۱ ش.
۳۰. همو، *القیاسات*، به اهتمام مهدی محقق، سیدعلی موسوی بهبهانی، توشی هیکو ایزوتسو و ابراهیم دیباجی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ ش.
۳۱. همو، *مصنفات میرداماد*، به اهتمام عبدالله نورانی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۵-۱۳۸۱ ش.
۳۲. نراقی، محمد مهدی بن ابی ذر، *شرح الالهیات من کتاب الشفاء*، تحقیق و تصحیح حامد ناجی اصفهانی، قم، کنگره بزرگداشت محققان نراقی، ۱۳۸۰ ش.
۳۳. نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، *اجوبۃ المسائل النصیریة (۲۰ رساله)*، به اهتمام عبدالله نورانی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۳ ش.
۳۴. همو، *اساس الاقتباس*، چاپ سوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۱ ش.
۳۵. همو، *بازنگاری اساس الاقتباس*، به کوشش مصطفی بروجردی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۰ ش.
۳۶. همو، *تعديل المعيار فی نقد تنزیل الافکار، منطق و مباحث الفاظ*، به کوشش مهدی محقق و توشی هیکو ایزوتسو، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۰ ش.
۳۷. همو، *شرح الاشارات و التنبیها*، قم، نشر البلاغه، ۱۳۷۵ ش.